

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٤٧٣



دانشگاه تهران

دانشکده حقوق و علوم سیاسی

موضوع:

مقایسه‌ای میان اندیشه سیاسی و جهان‌بینی روشنفکران عصر  
مشروطه و عصر انقلاب اسلامی

استاد راهنما:

دکتر علیرضا صدرا

کتابخانه اسناد ملی  
تاسه ۱۳۸۹/۹/۱۴

استاد مشاور:

دکتر محسن خلیجی

۱۳۸۹/۹/۱۴

نگارش:

امیر اکبری

پایان‌نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی

تابستان ۸۸

۱

۱۴۷۳۷۳



دانشکده حقوق و علوم سیاسی  
گروه آموزشی علوم سیاسی  
گواهی دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

هیات داوران پایان نامه کارشناسی ارشد : امیر اکبری

گرایش :

در رشته : علوم سیاسی

با عنوان : مقایسه ای بین اندیشه سیاسی و جهان بینی روشن فکران عصر مشروطه و عصر انقلاب اسلامی

را در تاریخ : ۸۸/۶/۲۳

به عدد	به حروف
۱۸۱۵	هشتاد و یک

با نمره نهایی :

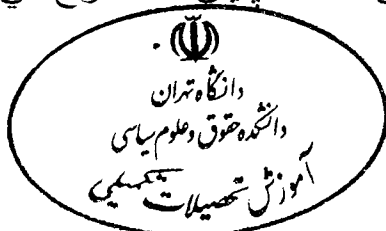
ارزیابی نمود .

خالص

با درجه :

ردیف	مشخصات هیات داوران	نام و نام خانوادگی	مرتبه دانشگاهی	دانشگاه یا موسسه	امضاء
۱	استاد راهنما استاد راهنمای دوم ( حسب مورد ):	دکتر علیرضا صدرا	استادیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۲	استاد مشاور	دکتر محسن خلیجی	استادیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۳	استاد داور ( یا استاد مشاور دوم )	دکتر احمد خالقی	استادیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۴	استاد مدعو				
۵	نماینده کمیته تحصیلات تکمیلی گروه آموزشی :	دکتر عبدالرحمن عالم	استاد	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	

تذکر : این برگه پس از تکمیل هیات داوران در نخستین صفحه پایان نامه درج می گردد .





جمهوری اسلامی ایران  
دانشگاه تهران

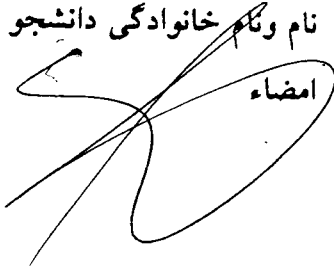
شماره \_\_\_\_\_  
تاریخ \_\_\_\_\_  
پیوست \_\_\_\_\_

اداره کل تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

تمهید نامه اصالت اثر

اینجانب اسیر ابری متعهد می شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه / رساله حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این پژوهش از آنها استفاده شده است ، مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است. این پایان نامه / رساله قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است . در صورت اثبات تخلف ( در هر زمان ) مدرک تحصیلی صادر شده توسط دانشگاه از اعتبار ساقط خواهد شد .  
کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به پردیس / دانشکده / مرکز دانشگاه تهران می باشد .

نام و نام خانوادگی دانشجو اسیر ابری  
امضاء 

آدرس : خیابان انقلاب اول خیابان فخر رازی - پلاک ۵ کد پستی : ۱۳۰۴۵/۵۶۸  
فاکس : ۶۴۹۷۳۱۴

تقدیم ہے:

پدر و مادرم

## پاسکزاری

انجام و سامان پژوهش حاضر را برین راهنمایی استاد ارجمند، جناب آقای دکتر علیرضا صدرابستم که در طی فرایند تحقیق از

نظرات ایشان بهره فراوان بردوم. همچنین از جناب آقای دکتر محسن خلجی که زحمت مشاوره این پایان نامه را پذیرفتند

پاسکزارم. در مراحل مختلف این پژوهش، بیش از هر چیز، صبر و شکیبایی، ماسرم، خانم سهیلا نصیبی، مایه امیدواری

و دل‌گرمی بود.

## چکیده

این پژوهش تلاشی است برای درک اندیشه سیاسی روشنفکران ایران در دو برهه زمانی؛ دوران قاجار و سال‌های منتهی به انقلاب مشروطه و دوران پهلوی و سال‌های منتهی به انقلاب اسلامی. متن حاضر می‌کوشد تا نشان دهد که چگونه استبداد و نظام استبدادی در ایران در مواجهه روشنفکران با غرب و فهم آنان از مدرنیته تأثیرگذار بوده است. فهم این نکته که غرب‌گرایی روشنفکران دوره اول و غرب ستیزی روشنفکران دوره دوم واکنشی در برابر استبداد حاکم بوده، هسته اصلی متن حاضر را شکل می‌دهد. در دوره اول غرب در کنار بعد استعماری و ستیزه‌گرش بیشتر به مثابه آرمان شهری جلوه می‌کند که کلید حل مشکلات ناشی از نظام استبدادی به شمار می‌آید و بیشتر در قالب مفاهیم قانون، پارلمان، مشروطه و علم و... درک می‌شود و در دوره دوم بر زمینه شبه‌مدرنیزاسیون پهلوی، نمادی از استعمار حامی استبداد داخلی، نهیلیسم، تکنیک زدگی، ماشین‌گرایی و... فهمیده می‌شود.

واژگان کلیدی: روشنفکری، غرب‌گرایی، غرب‌ستیزی، استبداد، شبه‌مدرنیسم.

# فهرست

## فصل اول: کلیات و چهارچوب نظری

عنوان	صفحه
(۱) درآمد	۱
(۱-۱) بخش اول: طرح کلیات	۲-۲۰
(۱-۱-۱) تعریف مسأله	۲-۵
(۱-۱-۲) مفروضات پژوهش	۵-۶
(۱-۱-۳) هدف و ضرورت پژوهش	۶-۷
(۱-۱-۴) پرسش‌های پژوهش و فرضیه	۸-۹
(۱-۱-۵) تعریف برخی مفاهیم	۹-۱۳
(۱-۱-۶) روش تحقیق	۱۳
(۱-۱-۷) پیشینه تحقیق	۱۴-۱۵
(۱-۱-۸) پیش‌بینی محتوای فصول	۱۶
(۱-۱-۹) منابع مورد استفاده در این پژوهش	۱۷-۲۰
(۱-۲) بخش دوم: چهارچوب نظری	۲۱-۳۲
(۱-۲-۱) مقدمه ۲۲	۲۱
(۱-۲-۲) جامعه‌شناسی معرفت	۲۳-۲۵
(۱-۲-۲-۱) ایدئولوژی و اتوبیا	۲۵-۲۶
(۱-۲-۲-۲) ایدئولوژی	۲۶-۲۹



۲۹-۳۱ ----- اتویا (۱-۲-۲-۳)

۳۱-۳۲ ----- روش پژوهش (۱-۲-۳)

۳۳-۳۴ ----- منابع

## فصل دوم: شکل‌گیری روشنفکری در ایران

عنوان	صفحه
۲) درآمد	۳۵
۲-۱) بخش اول: بررسی لغوی و مفهومی روشنفکری	۳۶-۴۳
۲-۱-۱) بررسی لغوی روشنفکری	۳۶
۲-۱-۲) تعریف مفهومی روشنفکری	۳۷-۴۰
۲-۱-۳) ارتباط روشنفکری و مدرنیته	۴۰-۴۳
۲-۲) بخش دوم: روشنفکری در ایران	۴۴-۶۸
۲-۲-۱) آشنایی اولیه با غرب	۴۴-۴۹
۲-۲-۲) شرایط ایران عصر قاجار در مواجهه با غرب	۵۰-۵۳
۲-۲-۳) اصلاحات حکومتی	۵۳-۵۸
۲-۲-۴) ویژگی‌ها، نتایج اصلاحات و اثر آن بر روشنفکری	۵۸-۶۱
۲-۲-۵) شرایط روشنفکران پس از انقلاب مشروطه تا شهریور ۱۳۲۰	۶۱-۶۲
۲-۲-۶) شرایط روشنفکران از شهریور ۱۳۲۰ تا کودتای مرداد ۱۳۳۲	۶۳-۶۴
۲-۲-۷) روشنفکری در دوره پهلوی دوم	۶۴-۶۷
۲-۳) بخش سوم: گونه‌شناسی روشنفکران در ایران معاصر	۶۸-۷۵
۲-۳-۱) گونه‌شناسی حجاریان	۶۸-۷۰
۲-۳-۲) گونه‌شناسی آشتیانی	۷۰-۷۱
۲-۳-۳) گونه‌شناسی علوی‌تبار	۷۲

۷۲-۷۵ ----- گونه‌شناسی منتخب (۲-۳-۴)

۷۶-۷۹ ----- منابع

## فصل سوم: روشنفکری در دوره قاجار (عصر انقلاب مشروطه)

عنوان	صفحه
درآمد (۳)	۸۰
بخش اول: فضای سیاسی و اجتماعی (۳-۱)	۸۱-۹۳
۳-۱-۱) ایران عصر قاجار	۸۱-۸۲
۳-۱-۲) جمعیت و ترکیب آن	۸۲-۸۳
۳-۱-۳) اقتصاد (کشاورزی و صنعت)	۸۳-۸۵
۳-۱-۴) صورت‌بندی اجتماعی	۸۶-۹۱
۳-۱-۴-۱) گروه حاکم	۸۶-۸۸
۳-۱-۴-۲) رؤسای قبایل	۸۸
۳-۱-۴-۳) روحانیون	۸۹
۳-۱-۴-۴) تجار	۸۹-۹۰
۳-۱-۴-۵) اصناف و پیشه‌وران	۹۰-۹۱
۳-۱-۵) ویژگی‌های نظام سیاسی قاجار	۹۱-۹۳
بخش دوم (۳-۲)	۹۴-۱۳۳
۳-۲-۱) روشنفکران: تصویری کلی از آرا و افکار	۹۴-۹۶
۳-۲-۱-۱) میرزا فتحعلی آخوندزاده	۹۶-۱۰۴
۳-۲-۱-۲) مستشارالدوله	۱۰۴-۱۰۹
۳-۲-۱-۳) طالبوف	۱۰۹-۱۱۷

- ۱۱۷-۱۳۱-----میرزا ملکم خان ناظم الدوله (۳-۲-۱-۴)
- ۱۲۰-۱۲۲-----استبداد (۳-۲-۱-۴-۱)
- ۱۲۲-----اصلاح خط (۳-۲-۱-۴-۲)
- ۱۲۲-۱۲۳-----حاکمیت قانون (۳-۲-۱-۴-۳)
- ۱۲۳-۱۲۴-----آزادی و عدالت (۳-۲-۱-۴-۴)
- ۱۲۴-۱۲۶-----اخذ تمدن غربی (۳-۲-۱-۴-۵)
- ۱۲۶-۱۳۲-----انواع حکومت (۳-۲-۱-۴-۶)
- ۱۳۲-۱۳۳-----نتیجه گیری (۳-۲-۱-۵)
- ۱۳۴-۱۳۷-----منابع

## فصل چهارم: روشنفکران در دوره پهلوی دوم (عصر انقلاب اسلامی)

عنوان	صفحه
(۴) درآمد	۱۳۸
(۴-۱) بخش اول: فضای سیاسی-اجتماعی	۱۳۹-۱۶۰
(۴-۱-۱) طبقات و گروه‌های اجتماعی	۱۳۹-۱۴۲
(۴-۱-۲) تثبیت قدرت	۱۴۲-۱۵۴
(۴-۱-۳) روشنفکران و حکومت	۱۵۴-۱۵۶
(۴-۱-۴) شبه مدرنیسم و شبه مدرنیزاسیون	۱۵۶-۱۶۰
(۴-۲) بخش دوم: روشنفکران	۱۶۱-۲۱۵
(۴-۲-۱) تصویری کلی از آراء و افکار روشنفکران	۱۶۱-۱۶۷
(۴-۲-۲) جلال آل احمد	۱۶۸-۱۸۷
(۴-۲-۲-۱) تعریف غرب و شرق	۱۷۲-۱۷۳
(۴-۲-۲-۲) غرب‌زدگی و آثار آن	۱۷۳-۱۸۰
(۴-۲-۲-۳) روشنفکری و شرایط آن	۱۸۰-۱۸۲
(۴-۲-۲-۴) دیدگاه آل احمد درباره روشنفکر ایرانی	۱۸۲-۱۸۴
(۴-۲-۲-۵) دیدگاه آل احمد درباره روحانیون	۱۸۵-۱۸۶
(۴-۲-۲-۶) تأثیر گذاری آل احمد	۱۸۶-۱۸۷
(۴-۲-۳) علی شریعتی	۱۸۸-۲۱۲
(۴-۲-۳-۱) غرب (تمدن و تجدد)	۱۹۰-۱۹۴

- ۱۹۴ ----- ۲-۳-۲ (شرق و غرب
- ۱۹۵ ----- ۳-۳-۲ (الیناسیون
- ۱۹۵-۱۹۷ ----- ۴-۳-۲ (عقب‌ماندگی و انقطاع تاریخی
- ۱۹۷-۱۹۸ ----- ۵-۳-۲ (تعریف و وظایف روشنفکر
- ۱۹۸-۲۰۲ ----- ۶-۳-۲ (بازگشت به خویشتن و رنسانس اسلامی
- ۲۰۲-۲۱۲ ----- ۷-۳-۲ (فلسفه سیاسی: دموکراسی متعهد
- ۲۱۳-۲۱۵ ----- ۴-۲-۴ (نتیجه‌گیری
- ۲۱۶-۲۱۸ ----- منابع

## فصل پنجم: نتیجه گیری

عنوان	صفحه
(۵) درآمد	۲۱۹
(۵-۱) واکنش روشنفکران عصر مشروطه	۲۲۰-۲۲۳
(۵-۱-۱) مشترکات روشنفکران عصر مشروطه	۲۲۳-۲۲۶
(۵-۲) روشنفکران از مشروطه تا ورود متفکین	۲۲۶-۲۲۷
(۵-۳) واکنش روشنفکران عصر پهلوی دوم	۲۲۷-۲۳۵
(۵-۴) جهان سوم گرایی	۲۳۵-۲۳۸
(۵-۵) کلام پایانی ۲۴۰	۲۳۸
منابع	۲۴۱-۲۴۲
کتابشناسی	۲۴۳-۲۵۲



# فصل اول:

## کلیات و چهارچوب نظری

## ۱) درآمد

فصل حاضر را به تعیین حدود و ابعاد پژوهش اختصاص داده‌ایم. در بخش نخست ضمن تعریف مسأله و بیان سوالات اصلی و فرعی، فرضیه این پژوهش را مطرح کرده و تلاش کردیم تا مراد و منظور خود از برخی مفاهیم مورد استفاده را روشن سازیم. در بخش دوم این فصل به توضیح جامعه-شناسی معرفت، از دیدگاه مانهایم، به عنوان چارچوب نظری این پژوهش پرداخته‌ایم.

## ۱-۱) بخش اول: طرح کلیات

### ۱-۱-۱) تعریف مسأله:

تلاش نظری برای فهم و درک نقش روشنفکران به عنوان حاملان اندیشه‌های جدید و زمینه‌سازان تحولات سیاسی-اجتماعی ایران امری است که در سالهای اخیر مورد توجه بسیاری از دانشگاهیان و اندیشمندان قرار گرفته است. اگر روشنفکری را پدیده‌ای ملازم با مدرنیته بدانیم، بی‌شک نهضت مشروطیت ایران، اولین جولانگاه عمل تاریخی روشنفکران به‌شمار می‌آید و از آن دوران است که نقش اینان به عنوان نیروهای مؤثر در جامعه برجسته می‌گردد.

روشنفکری در معنای مدرنش، برای اولین بار در ایران، خود را به مثابه واکنشی در برابر یک بحران نشان داد. جنگ‌های ایران و روس به عنوان اولین جرقه، اذهان عده‌ای از دولتمردان را متوجه مسأله‌ای کرد که تا آن زمان نسبت به آن غفلت می‌ورزیدند. این شکست‌ها اگرچه تلخ‌کامی‌های بسیاری برای آنان به همراه داشت، اما توجه به نابسامانی اوضاع کشور و به تعبیر دقیق‌تر مسأله عقب‌ماندگی را در کانون نظر برخی دولتمردان اصلاح‌گر قرار داد. شاید تنها چیزی که می‌توانست شمه‌ای از واقعیت سخت و سنگین تمدن جدید و عقب‌ماندگی کشور را برای حاکمان و اصلاح‌گران ایران به نمایش بگذارد، جنگ بود. جنگ به مثابه نشانه‌ای از تجسد پیشرفت تکنولوژیک غرب، بخشی از این واقعیت را به ایرانیان نشان داد. اگرچه تجربه برخوردهای اولیه ایران عصر قاجار با تمدن جدید برای آنان اسفبار بود اما کم‌کم افکار و احساسات دیگری نیز در کنار آن جای خود را باز کرد. «دیر زمانی نگذشت که برخی نخبگان و حکومت‌گران متوجه شدند که تجدد بیش از آنکه در بعد نظامی دست بالا را داشته باشد در ابعاد دیگری پیشتاز عرصه‌های مختلف است.»<sup>۱</sup>

<sup>۱</sup>. غلامرضا گودرزی، تجدد ناتمام روشنفکران ایران، تهران اختران، چاپ اول ۱۳۸۶، ص ۲۳.

چنانکه از بررسی آثار روشنفکران عصر انقلاب مشروطه بر می آید، آنان از یک سو، استبداد و بی قانونی و نتیجه بلافصل آن، بی ثباتی و ناامنی در تمامی ابعاد و همچنین ورشکستگی تجارت داخلی، اقتصاد ضعیف و محدود، خشکسالی و قحطی و انواع بیماری‌ها و ناتوانی در مقابله با آن، نظام ناکارآمد آموزش سنتی و نیروی نظامی ضعیف و وابسته به قبایل را می دیدند و این تصویر را با ثبات و امنیت، حکومت قانون و مشروطه، دادگاه‌ها، صنایع نوین، کارخانجات و مصنوعات جدید، سیستم تجاری قدرتمند، قدرت روز افزون سلاح‌های گرم و ارتش منظم و دانشگاه‌ها و مراکز نوین آموزشی، به عنوان محصولات تمدن جدید، حیرت‌مندانه مقایسه می کردند.

در نهایت، این برخوردها، افکار و اندیشه‌های جدیدی را در میان قشر تحصیلکرده و فرنگ‌رفته ایران، پدید آورد و این‌گونه اندیشه و تمایلات جدید در کنار آن احساس ناخوشایند ناشی از شکست جای خود را در اذهان روشنفکران و اصلاح‌گران ایرانی باز کرد و «ابعاد دیگر تجدد فرنگی یعنی قانون، آزادی‌های مدنی و اجتماعی، دموکراسی، پارلمان، مطبوعات و ... دست کم ذهن نخبگان ایرانی را به خود مشغول کرده بود.»<sup>۱</sup>

خلاصه اینکه آنان عقب ماندگی کشور را مفروض گرفته بودند و راه حل تمامی مصائب و عقب‌ماندگی‌ها را در تجدد و مدرنیته خلاصه می کردند و معتقد بودند حتی برای مقابله با غرب، اخذ تمدن غربی امری واجب و لازم است. در واقع مدرن شدن در دستور کار فرهنگی، اجتماعی و سیاسی روشنفکران قرار گرفت.<sup>۲</sup> در این دوره با جریانی از روشنفکران مواجه هستیم که با تأکید بر اهمیت و لزوم اخذ تمدن جدید، دل در گرو مفاهیمی چون، ترقی و پیشرفت، عقلانیت، علم‌گرایی، قانون، مشروطه و ... داشتند.

<sup>۱</sup> - همان، ص ۲۴.

<sup>۲</sup> - فرزین وحدت، رویارویی فکری ایران با مدرنیته، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران، ققنوس، چاپ اول ۱۳۸۳، ص ۱۱.